

ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Роботу присвячено вивченню особливостей жестикуляції як одного з провідних компонентів невербального спілкування в діяльності педагога.

Ключові слова: невербальні засоби спілкування, виразні рухи, жести, закрита позиція, захисні бар'єри.

Змістом діяльності вчителя є заохочення психічного розвитку учня, а головним "інструментом" виступає його психічна взаємодія з дитиною, педагогічне спілкування.

Спілкування, згідно з О.О. Леонтьєвим, необхідна і спеціальна умова засвоєння дитиною досягнень історичного розвитку людства. Мова вчителя – основний засіб, що дозволяє заохотити учнів до культурного спілкування, навчити їх способів мислення. При цьому вчитель повинен володіти високою мовною культурою, багатим словниковим запасом, володіти експресивними можливостями та інтонаційною виразністю мови, мати чітку дикцію. Як помітно з наведеного означення, головний акцент у ньому робиться на мові, тобто вербальному компонентові спілкування. Разом з тим, останнім часом з'являється все більша кількість публікацій, пов'язаних з різними аспектами невербального спілкування.

Як стверджує Л.М. Мітіна, "Взаємодія учня та вчителя полягає перш за все в обміні між ними інформацією пізнавального характеру. І передача цієї інформації здійснюється як вербальним шляхом, так і за допомогою різноманітних засобів невербальної комунікації" [2].

Спілкуючися з учнями, учитель значну частину інформації стосовно їхнього емоційного стану, намірів, ставлень до чого-небудь отримує не зі слів учнів, а з жестів, міміки, інтонації, пози, погляду, манери слухати. "Жест, міміка, погляд, поза іноді виявляються більш виразними і дієвими, ніж слова", - стверджує Е.А. Петрова.

Невербальні аспекти спілкування відіграють важливу роль у регулюванні взаємовідносин, встановленні контактів. У більшості випадків визначають емоційну атмосферу і самопочуття як учителя, так і учня. Варто відмітити, що даний аспект педагогічного спілкування знаходився в полі зору і до досліджень вище вказаних авторів. Так, А.С.Макаренко писав, що для нього, в його практиці, "як і для багатьох досвідчених учителів, такі "пустощі" стали вирішальними: як стояти, як сидіти, як підводити голос, посміхнутися, як подивитися". Однак тільки останнім часом він став привертати увагу дослідників феномена спілкування.

Укажемо на те, що засоби невербального спілкування завжди відповідним чином задіяні в ході навчально-виховного процесу, не дивлячись на те, що, як правило, педагог не усвідомлює їхнього значення. Загально прийнято, що у взаємодії вчителя з дітьми, як і будь-яких суб'єктів спілкування, невербальне спілкування здійснюється по кількох каналах: міміка, дотик, жест, дистанція спілкування, візуальна взаємодія, інтонація.

Мімічна сторона спілкування вкрай важлива – по обличчю людини можна іноді дізнатися більше, ніж вона може чи хоче сказати, а своєчасна посмішка, проявлення впевненості в собі, налаштування на спілкування можуть значно допомогти встановити контакти.

Практично безмежна кількість мімічних рухів та їх співвідношення (більше 20 000) дає можливість педагогу виразити свій емоційний стан і ставлення до окремого учня, його відповіді чи вчинку: виразити інтерес, розуміння чи байдужість і т.ін.

Ряд дослідів показує, що учні віддають перевагу вчителям з доброзичливим виразом обличчя, з високим рівнем зовнішньої емоційності. При цьому відмічається, що надмірна рухливість м'язів очей чи обличчя, як і мінімальна їх статичність, створює серйозні проблеми у спілкуванні з дітьми.

Деякі дослідники відмічають, що більшість учителів вважають за необхідне створювати "спеціальний вираз обличчя" для роботи з дітьми. Часто – це строгий вираз обличчя з насупленим чолом, стиснутими губами. Це обличчя - маска, надуманий образ, що нібито навчає доброї поведінки та успішності учнів, полегшує керівництво, управління класом. Крім цього, існує доволі розповсюджене явище – "певне обличчя для певного учня". Але, як професіонал, учитель повинен володіти своєю поведінкою настільки, щоб цього запобігти.

Наступний канал невербального спілкування – дотик, іноді визначається як тактильна комунікація. Використання дотику дуже важливе при роботі з дітьми, особливо молодшого шкільного віку. За допомогою дотику можна привертати увагу, установити контакт, виразити своє ставлення до дитини. Вільне переміщення вчителя на уроці по класу полегшує використання цього прийому. Не перериваючи уроку, він може повернути в роботу учня, котрий відволікся, торкнутись його руки, плеча; відмітити вдалу відповідь.

Але в багатьох дітей дотик може визвати настороженість. У першу чергу, це буває в дітей, для яких скорочення психологічної дистанції створює дискомфорт і викликає тривожність. Неприємними виявляються "позаурочні" дотики, які залишають у дитини неприємний осадок і в подальшому змушують обходити вчителя. Неприємний дотик, часто несе відтінок натиску, сили [1].

Особливе місце в системі невербального спілкування вчителя займає погляд, яким він може виразити своє ставлення до учня, його поведінки, задати запитання, дати відповідь і т. ін. Ефект погляду вчителя залежить від дистанції спілкування. Погляд "здалека", "згори в низ" дозволяє вчителю побачити відразу всіх учнів, але не дає можливості вдивлятися в кожного з них окремо. Візуальний контакт, тим сильніший, чим ближче до вчителя знаходиться дитина.

Особливо великий вплив пильного погляду, який може бути і неприємним. Супровід учителем свого зауваження поглядом негативно впливає на стан дитини, заважає підтриманню контакту.

Досліди показують, що існує деякий оптимальний ритм обміну поглядами з дітьми на уроці, коли індивідуальний зоровий контакт чергується із захватом очима всього класу, що створює робоче коло уваги. Чергування, переключення погляду важливе і при вислуховуванні відповіді. Учитель, вдивляючися на того, хто відповідає, дає зрозуміти, що він чує відповідь. Дивлячись на клас, Учитель привертає до нього увагу інших дітей. Уважний, доброзичливий погляд при вислуховуванні відповіді дозволяє підтримати зворотній зв'язок.

Невід'ємне значення має і дистанція спілкування. О.О.Леонтьєв, відмічає, що питання про взаємне розташування учасників спілкування в просторі (в особливостях відстаней) доволі актуальне, оскільки в залежності від цього фактора використовуються інші немовні компоненти, різноманітну виявляється природа зворотного зв'язку від слухача до розповідаючого. Дистанція між учасниками спілкування залежить від стосунків між ними. Учителю особливо важливо знати зв'язок між проходженням процесу спілкування та розташуванням співбесідників відносно один одного в просторі.

Без сумнівів, просторові фактори спілкування використовує будь-який педагог, інтуїтивно вибираючи оптимальну відстань від слухачів. При цьому велике значення має характер взаємовідносин з аудиторією, розміри приміщення, розмір групи. Він може використовувати просторову близькість для встановлення більш довірливих стосунків з учнями, але тримаючи при цьому дистанцію. Надмірне приближення до співрозмовника іноді сприймається як посягання на особистість, виглядає не тактовним.

Спостерігаючи за роботою вчителя на уроці, можна помітити, що зона найбільш ефективного контакту – це перші 2-3 парті. Саме перші парті потрапляють в особисту чи навіть інтимну (якщо вчитель стоїть біля самої парті) зону протягом майже всього уроку. Інші учні, як правило, знаходяться на публічній відстані від учителя.

Якщо педагог непримусово переміщається по класу, то він, змінюючи дистанцію, досягає проксемічного розмаїття і рівності в спілкуванні з кожною дитиною. Цьому спонукають й організаційні умови навчання, особливо розташування меблів (столів та стільців) у просторі класу.

Меблі, розташовані в класній кімнаті таким чином, що стіл учителя стоїть перед класом і як би протистоїть йому. Таке організаційне рішення класу, закріплює директивну позицію вчителя. Тому виклик до дошки і спілкування з учителем "віч на віч" є факторами, що визивають у дитини неприємний і напружений стан.

Н.В.Самоукіна пропонує організувати простір класу так, щоб зробити його більш демократичним: стіл учителя ставиться по центру, а парті учнів розташовані півкругом на однаковій відстані від столу вчителя.

Особливе місце в системі невербального спілкування вчителя займає система жестів. Як відмічає У.А.Петрова, жестикуляція педагога є для учнів одним із індикаторів його стосунків з ними. Жест має властивість "таємниче робити явним", що вчитель завжди повинен пам'ятати. Характер жестів з перших хвилин створює певний настрій у класі. Досліди підтверджують, що, якщо рухи вчителя поривчасті та нервові, то в результаті замість готовності до уроку виникає стан напруженого очікування неприємностей.

Велику роль жести відіграють і в забезпеченні уваги учнів, що є надважливою умовою ефективного навчання. Значні можливості зосередження уваги слухачів має саме жест, емоційна густота якого, як правило, приковує увагу аудиторії. Серед засобів організації уваги кожным учителем активно використовуються такі жести, як жести вказування, жести імітації, жести креслення.

Не менш важлива у використанні жестів і така функція, як активізація різних пізнавальних процесів: сприйняття, пам'яті, мислення та уявлення. Жести можуть ілюструвати розповідь учителя, за їх допомогою може здійснюватися активізація зорового сприйняття, пам'яті, наочно-образного мислення.

Взаємна діяльність учителя та учнів передбачає не тільки сприйняття вчителем, але й обов'язковий зворотній зв'язок. Саме за допомогою жести вчитель часто "включає" контакт з учнем (запитувальний кивок головою, запрошувальні жести і т.д.), підвищує його ефективність (жести погодження, оцінки), або завершує контакт. Жест виступає важливим компонентом зворотного зв'язку, без розуміння якого затрудняється адекватна оцінка вчителем стану учня, його ставлення до педагога, однокласників.

Жести в комплексі з іншими невербальними засобами спілкування використовуються вчителем для забезпечення контролю за діяльністю учнів. З цією метою найчастіше використовуються оцінні, регулятивні та дисциплінарні жести. У практиці взаємодії виділяються кілька основних жестів, що відображують внутрішній стан людини. Рухи рук і тіла передають багато інформації про людину.

По-перше, у них відображається стан організму і безпосередні емоційні реакції. Це дозволяє судити про темперамент людини (сильні чи слабкі в нього реакції, швидкі чи уповільнені, інертні чи рухливі).

По-друге, пози й рухи тіла виражають риси характеру людини, ступінь її впевненості в собі, скутість чи розкутість, обережність чи поривчатість. У позі й рухах виявляється соціальний статус людини, її психологічний стан. Такі вираження, як "йти з високо піднятою головою", "розправити плечі", "стояти на напівзгинутих", являють собою не тільки опис пози, але і несуть вагому інформацію про людину та її стан.

По-третє, у позі і жестах виявляються культурні норми, трасові норми. Наприклад, вихований чоловік ніколи не буде розмовляти сидячи поруч з жінкою, що стоїть, незалежно від того, як він оцінює її особисті якості.

По-четверте, жестам і позі приписуються часто умовні символічні значення. Таким чином, вони здатні передати точну інформацію. [5]

Жести вчителя нерідко стають аспектом для їх клонування. Особливо уважні діти у випадках не точного використання жестів, які відволікають їх від виконання завдань на уроці.

У спілкуванні вчителя з учнями велике значення має і тон мови. На думку спеціалістів, інтонація при спілкуванні дорослих може нести до 40% інформації. Однак при спілкуванні з дитиною вплив інтонації збільшується. В інтонації проявляються ті переживання, які супроводжують мову вчителя, і дитина реагує на них. Дитина дивовижно точно дізнається по інтонації, про ставлення до неї дорослих, вона володіє виключним "емоційним слухом", розшифрувати не тільки зміст, смисл сказаних слів, але й ставлення до неї з боку інших.

Під час сприйняття слів дитина спочатку реагує на інтонацію відповідним рухом і лише потім засвоює смисл сказаного. Крик або монотонна мова вчителя зменшують впливові сили тому, що сенсорні входи учня або заповнені (криком), або він взагалі не сприймає емоційного супроводу, що народжує байдужість. У зв'язку з цим доходить висновку про те, що мова вчителя повинна бути емоційно насиченою, однак при цьому варто уникати крайнощів; учителю вкрай треба вибрати тон спілкування з дітьми, що відповідає не тільки ситуації спілкування, але й нормам етики.

Таким чином, можна зробити висновок – невербальний аспект спілкування займає значне місце в процесі взаємодії вчителя з дітьми. Для того, щоб полегшити свою роботу, учитель повинен уміти спілкуватися з дітьми навіть не розмовляючи, повинен брати до уваги не лише мову учня, але й кожен жест, погляд, кожен рух. У свою чергу, строго контролювати свою невербальну поведінку.

Ми провели дослідження на базі 7-8 класів Слобідської загальноосвітньої школи №3 смт. Слобідки. Для отримання повноцінних і достовірних результатів використовувались наступні методи: спостереження, бесіда, кількісний та якісний аналіз отриманих даних.

У ході спостереження та вивчення теорії питання, виявлені категорії жестів та частота їх використання вчителями, виявлено коефіцієнт жестового спілкування кожного вчителя. Додатково проведено анкетування за методикою дослідження уявлення вчителя про власну жестикуляцію.

Короткий опис категорій жестів:

1. Указуючі жести (пальцем або указують) часто розглядаються як жести агресивності і бездоганності (Петрова), але на наш погляд, вони більш за все використовуються як жести, що закріплюють інформацію.

2. Затиснуті пальці – жест напруженості, який уважається не бажаним у ході педагогічного спілкування.

3. Терезіння указки, кільця, чухання голови – жести, що свідчать про невпевненість, підвищену тривожність.

4. Використання прихованих бар'єрів (за допомогою предметів, стола та ін..) – жести захисту педагога від не бажаних впливів з боку оточення, пошуку опори у випадку невпевненості в собі.

5. Руки в боки (спираються в талію, "жіноча бойова поза" за Петровою) – жест, тиску на дітей, домінування та агресивності.

6. При вислуховуванні відповіді вказівний палець (долоня) підпирає щоку – жест критичного, негативного ставлення до співбесідника, до інформації, яку він повідомляє.

7. Стукає по столі – вираження незадоволеності, ярості, розгніваності.

8. Відкрита поза, у тому числі відкриті долоні – жести, що свідчать про позитивну, відкриту для взаємодії спілкуванні, передбачаючий рівноцінний, демократичний стиль педагогічної діяльності.

9. Спирається на стіл, стілець руками – жести, що виражають певну ступінь незадоволення ситуацією, пошук опори для придання впевненості в собі.

10. Описувально-винахідливий жест (руками) – жести, що допомагають описати той чи інший предмет, процес, феномен, тобто жести, які доповнюють вербальну інформацію.

11. Прикриття рота, дотик до вух, очей – жести невпевненості в собі.

Отримані в ході спостереження результати обговорювалися з учителями після уроків. Потім їм пропонувалося відповісти на запитання анкети. Ціллю бесіди і анкетування було визначення того, чи планується вчителем застосування того чи іншого жесту при підготовці до уроку, чи визнає він особливості своєї жестикуляції і як оцінює ефективність застосування кожного з окремих жестів. Отримані дані свідчать про те, що більшість учителів (а це, як правило, досвідчені педагоги з великим стажем роботи) часто планують використання окремих жестів на уроці. Деякі з них відмічають, наприклад, що вказуючий жест при роботі зі схемою, малюнком не є випадковим. Також і деякі описувально-винахідливі жести продумуються заздалегідь. Результати анкетування занесені до табл. 1.

Таблиця 1

№	Кількість уроків	Категорії жестів											Коефіцієнт	Рівень
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
1	4	7	3	7	10	1	4	2	3	2	5	10	0,54	низький
2	4	12	-	7	11	-	2	-	4	1	3	2	0,54	низький
3	4	22	17	2	3	-	-	-	9	3	17	3	0,58	низький
4	5	21	-	-	1	-	1	-	5	1	7	3	0,62	середній
5	4	18	14	3	7	-	3	-	3	1	7	8	0,66	середній
6	5	11	5	4	3	-	-	1	5	2	6	2	0,71	добрий
7	5	8	11	4	6	1	5	-	6	1	4	3	0,58	низький
8	4	5	17	9	-	-	8	2	-	1	-	13	0,54	низький
9	7	21	15	5	10	3	-	3	9	1	3	4	0,62	середній
10	4	18	12	5	7	-	1	1	4	3	6	4	0,54	низький

Зустрічались педагоги, жестикуляція в яких дуже бідна. Крім того, важливо додати, що в деяких класах було заздалегідь попереджено про те, що буде проводитися спостереження за особливостями жестового спілкування (група I). В інших класах інформація про те, що ціллю спостереження буде вивчення особливостей жестового спілкування, давалася після відвідування уроків (група II).

Цікавий той факт, що в роботі вчителів, віднесених до I-ої групи, жестів типу "закрита позиція", "захисні бар'єри", відмічалася значно більше, ніж у вчителів віднесених до групи II, що характеризується впевненою роботою на уроці, вільним спілкуванням з дітьми.

Багато вчителів добре усвідомлюють особливості своєї невербальної поведінки в ході взаємодії з учнями – вони чітко визначають свої типові жести (практично всі), не відчувають затруднень при виборі жесту. У цілому вчителі задоволені своєю жестикуляцією. У них не залишається враження несумісності того чи іншого жесту.

Після проведення анкетування обчислимо коефіцієнт уявлення учителя про рівень використання жестикуляції власної діяльності. Визначення коефіцієнта проводилося по формулі: $K = n/N$

K – коефіцієнт уявлення вчителя про рівень використання особистої жестикуляції.

n – кількість балів, набраних вчителем під час відповіді на запитання анкети.

N – максимально можливе число балів анкети, найвищий рівень уявлення про особливості використання жестикуляції на уроці.

Таким чином виявилось, що в загальному уявленні вчителів про власне жестове спілкування знаходиться на середньому рівні. Відмітимо також, що дані таблиці 1 дозволяють зробити передбачення про особливості стилю спілкування вчителя з дітьми на уроках.

Отримані результати, в цілому, свідчать про те, що провідне місце зайняла категорія "вказуючий жест", що свідчить про специфіку педагогічного труда, в якому жести вказування використовуються як заміники вербальних звернень для швидкості спілкування, що замінює мовне вказування. На другий план виходять закриті позиції вчителів при роботі з дітьми (жести категорій 4, 10, 11), тим не менше, не останні місця займають категорії "відкрита поза", "описувально-винахідливий жест" (5 і 3 позиції відповідно), що свідчить і про бажання ряду вчителів працювати з дітьми, виходячи з ними в тісний контакт.

Група жестів, зіставлена з категорії 5 і 7 (жести домінування, агресії, негативного ставлення, незалежності) заслуговує особливої уваги. Прояв цих жестів у взаємодії в системі "вчитель-учень" вказує на рівень авторитарності, що підтверджується і вербально. Наприклад, спостерігаючи за роботою вчителя (8,9) можна часто почути фрази: "Розмови!" (з погрозливою інтонацією), "Вийшли за парти!", "Закрий рота!" і т.п. Відмітимо, що дана категорія жестів має достатньо низький рівень використання, що свідчить про гуманістичну, особистісно-орієнтовану позицію вчителів по відношенню до дітей.

Особливу групу складають жести категорії 3,4,11 (жести невпевненості, прихованих бар'єрів), саме вони значною мірою проявлялись у більшості вчителів (займають відповідно 6,2,4 позиції в ранзі жестів). Це свідчить про велику невпевненість вчителя на уроці. Можна зробити висновок, що наявність на уроці сторонньої людини в більшості негативно впливає на поведінку вчителя, роблячи його невпевненим у своїх силах. Даний факт варто мати на увазі членам адміністрації освітніх закладів при організації шкільного контролю.

Протилежно до цієї групи вступають жести категорії 8 (жести і пози відкритості). Вони проявились у вчителів, упевнених у собі, бажаних спілкуватися з дітьми (4,5,6), а також решти вчителів у ситуаціях, коли вони, на їх думку, не знаходилися в полі мого зору, або ж хід уроку примушував їх забувати про присутність сторонніх.

Результати спостереження, анкетування і бесіди з учителями та їх аналіз дозволяють зробити наступні висновки.

1. Досвідченими вчителями часто планується використання окремих жестів на уроці, багато з жестів (особливо вказувальних) чітко продумуються заздалегідь.

2. Більшість учителів не досить добре усвідомлюють особливості свого невербального спілкування на уроках, хоча в цілому вони задоволені своєю жестикуляцією. Коефіцієнт уявлення про рівень особистої жестикуляції середній.

3. Результати опрацювання використання жестів свідчить про прояв значної невпевненості більшості вчителів при спілкуванні з класом у присутності сторонніх людей на уроці, про наявність деяких ознак авторитарності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бодалев А.А.* Личность и общение: Избранные труды / Алексей Александрович Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
2. *Ершова А.П.* Режиссура урока, общения и поведения учителя / Ершова А.П., Букатов В.М. [Изд. 3-е, перераб. и доп.]. – М.: МПСИ Флинта, 2006. – 336 с.
3. *Кан-Калик В.А.* Учителю о педагогическом общении: [кн. для учителя] / Виктор Абрамович Кан-Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 270 с.
4. *Конюхов Н.И.* Словарь-справочник практического психолога [Текст] / Н.И.Конюхов. – Воронеж : МОДЭК, 1996. – 223 с.
5. *Лабунская В.А.* Невербальное поведение / Вера Александровна Лабунская. – М.: Просвещение, 1991. – 180 с.

Подано до редакції 06.09.2010